

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۴/۰۸
تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۷/۲۶

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Identifying Types of Open Space in Historical Gardens of Birjand:
Rahim Abad, Amir Abad, Shokat Abad, Bahalgard, and Akbariyyeh Gardens
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

شناسایی انواع محوطه‌های باز و عملکرد آنها در باغ‌های تاریخی بیرجند (با تمرکز بر باغ‌های رحیم‌آباد، امیرآباد، شوکت‌آباد، بهلگرد و اکبریّه)

لادن اعتضادی*
محمدجواد بینا**

چکیده

باغ فضایی باز و گسترده است که بنا به الزاماتی می‌تواند برخی فضاهای بسته را در خود داشته باشد، اما آنگاه که فضاهای باز خردی را با انتظام‌های تعریف شده در خود جای می‌دهد، صورتی از باغ پدید می‌آید حاکی از یکی از تنوعات باغ ایرانی که موضوعی قابل بررسی است.

در باغ‌های بیرجند، انواعی از فضاهای باز خرد، در درون یا در پیوست باغ همراه شده و ترکیبی تازه پدید آمده است. این باغ‌ها، با ساختار کلی تقریباً مشابه، ترکیبی از محوطه اصلی منظم و ساده با فضاهای باز کوچکتر هستند؛ از حیاطی کوچک در قواره اتاق تا محوطه‌ای وسیع که خود به تنهایی به باغی می‌ماند، از فضای کوچک و فرش انداز مهتابی در مقابل عمارت که رو به چشم‌انداز باغ دارد تا فضای بام که چشم‌اندازی به گستره دشت را پیش‌رو می‌گذارد. این فضاهای باز که در انواع متعدد به محوطه باغ‌ها پیوست شده‌اند، با نقش‌هایی مختلف، شامل حیاط اندرونی، حیاط گشوده به باغ، حیاط بارانداز، حیاط ورودی، مهتابی، بام، صفه، شارمی، میدانچه، جلوخان و باغ زراعی هستند.

عملکرد و نقش اصلی این فضاها مرتبط با وجه سکونت در باغ است و در عرصه گشوده باغ، محدوده‌هایی را به قصد مهیا ساختن حریم اندرون شکل داده یا برای فراهم‌آوردن حوزه‌های مختلف فعالیت‌های وابسته به زندگی در باغ، گاه وسعت گرفته و خود مجالی برای آراسته‌شدن می‌شوند یا خردفضاهایی کوچک‌اند اما به واسطه فراهم‌کردن امکان نظاره باغ، تکمیل‌کننده وجه تفرج باغ بوده‌اند. برخی از طریق ایجاد سلسله‌مراتب و امکان گسترش باغ در خود، یا امکان گردهم‌نشاندن ساختمان‌های باغ حول خود، ترکیبی خاص به ساختار هندسی باغ می‌دهند. این فضاها در باغ‌های بیرجند بیانگر نوعی از زندگی در باغ هستند و در این مجال مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار می‌گیرند. شناخت باغ‌های بیرجند سرنخی است برای جستجوی بیشتر در باغ‌های ایرانی به قصد تحقیق در وجوه مشابه یافتن پاسخ برای این پرسش که آیا در سایر باغ‌های ناشناخته ایران این ترکیب فضایی را می‌توان سراغ گرفت؟

واژگان کلیدی

منظر محوطه‌های باز، باغ‌های تاریخی بیرجند، حیاط، سکونت، تفرج، حیاط اندرونی.

*. دکتری معماری. استادیار گروه تاریخ معماری و مرمت ابنیه و بافت دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی ایران.
نویسنده مسئول ۰۹۱۲۱۰۲۴۷۳۱ letezadi@gmail.com
** کارشناس ارشد معماری منظر. mj_bina@yahoo.com

مقدمه

باغ ایرانی پدیده‌ای چند لایه است که مطالعه در هریک از لایه‌های آن می‌تواند راهگشای وسعت‌بخشیدن به شناخت ما از جوانب گوناگون باغ ایرانی باشد. از سوی دیگر با وجود کلیت یگانه باغ ایرانی، دارای تنوعاتی است که بنابه شرایط مختلف ظهور کرده‌اند. مطالعه موردی در تک‌تک باغ‌های ایرانی یا دسته‌ای از باغ‌های یک حوزه جغرافیایی-تاریخی برای کشف و فهم این تنوعات از الزامات تعمق‌بخشیدن به دانش ما از باغ‌سازی ایرانی است. از جمله مطالعات موردی، تحقیق در باغ‌های منطقه کویری بیرجند است که یکی از نتایج کلی آن، دست یافتن به وجه اشتراک این باغ‌ها در صورت کالبدی و شکل زندگی در آنها بوده است.

باغ در کلیت خود فضایی باز و گسترده است که چشم‌اندازی بدیع پدید می‌آورد. در معماری ایران، فضای باز به انحاء مختلف و در مقیاس‌های خرد و کلان بروز داشته و به همان میزان که فضاهای بسته و نیم‌باز موضوعیت دارند، توجه به فضاهای باز همواره، حایز اهمیت بوده است. «گزینش الگوی ثابت حیاط مرکزی در اکثر بناهای سنتی، به فضای باز و طراحی آن اعتبار فراوان می‌بخشد، این اعتبار با ارتباط خاص حیاط و آحاد فضاهای بسته پیرامون دو چندان شده و در نتیجه حیاط به کانون اصلی و مرکز ثقل طرح مبدل می‌شود» (نوابی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۱۷). اگرچه فضای باز در حیاط‌هایی با مقیاس خرد تا کلان ظهور می‌یابد، اما در مقیاسی کلان‌تر و کیفیتی والاتر، عرصه باغ ایرانی را شکل می‌دهد.

بنابر مصادیق شناخته شده، آنچه اجمالاً از باغ ایرانی تصور می‌شود، فضای بازی است در قالب محوطه‌ای چهارگوش (مستطیل یا مربع)، که کوشکی در میان آن، متمایل به یک‌سو یا در انتهایش قرار گرفته است. محوطه باغ متکی بر هندسه‌ای ساده و فاخر با انتظام مرکزی یا محوری است و با سبزه و آب آراسته شده است. همچون باغ چهلستون اصفهان و باغ جهان‌نمای شیراز. در مواردی نیز معماری، در پیرامون محوطه گسترش یافته و هیبت کلی باغ را به صحنی مرکزی بدل کرده است. مانند ارگ کریم‌خان شیراز. اما صورت دیگری نیز هست که در آن، فضاهای باز ضمیمه، در پیرامون محوطه اصلی باغ حضور یافته و نظمی جدید به کلیت باغ می‌دهند و باغ به‌سان یک مجموعه ظاهر می‌شود. معمول‌ترین این الحاقات، جلوخان یا میدانی در محل ورود به باغ است، مانند جلوخان در باغ دولت آباد یزد و قدمگاه نیشابور که در ادامه محور هندسی باغ، تابع ساختار کلی باغ هستند.

نوع دیگری از ترکیب باغ و فضاهای باز را در باغ‌های تاریخی بیرجند مشاهده می‌کنیم. غالب باغ‌های بیرجند ضمن

تفرجی و تشریفاتی بودن، محل زندگی دائم یا اقامت‌های طولانی مالکان باغ بوده‌اند، به تبع چنین عملکردی صورت فضایی این باغ‌ها ترکیبی است از کلیت فضایی شناخته شده باغ ایرانی با انواع فضاهای باز خرد در جوانب فضاهای بسته که در خدمت زندگی مالکان و ساکنان باغ بوده‌اند. فضاهای بازی که لزوماً در راستای محور هندسی باغ استقرار نیافته و عموماً در ترکیبی ارگانیک و متنوع، کنار باغ نشسته و مجموعه‌ای را پدید آورده‌اند.

اهمیت فضاهای خرد باز در این باغ‌ها چشمگیر بوده و این پرسش را مطرح می‌کند که چه خصوصیتی در عملکرد یا الزامات طراحی این باغ‌ها موجب پدیدار شدن چنین ترکیبی شده و آیا در سایر باغ‌های ناشناخته ایران چنین جزء فضاها یا ترکیب فضایی را می‌توان سراغ گرفت؟

هدف مقاله حاضر گشودن راهی برای انواع تحقیقات موردی در باغ‌های ایران است که یک نمونه آن می‌تواند بازشناسی خرد فضاهای باز در باغ باشد و کوشش شده تا با تمرکز بر باغ‌های بیرجند پاسخی باشد برای پرسش‌های زیر:

۱. فضاهای باز خرد در باغ‌های بیرجند چه انواعی دارند؟

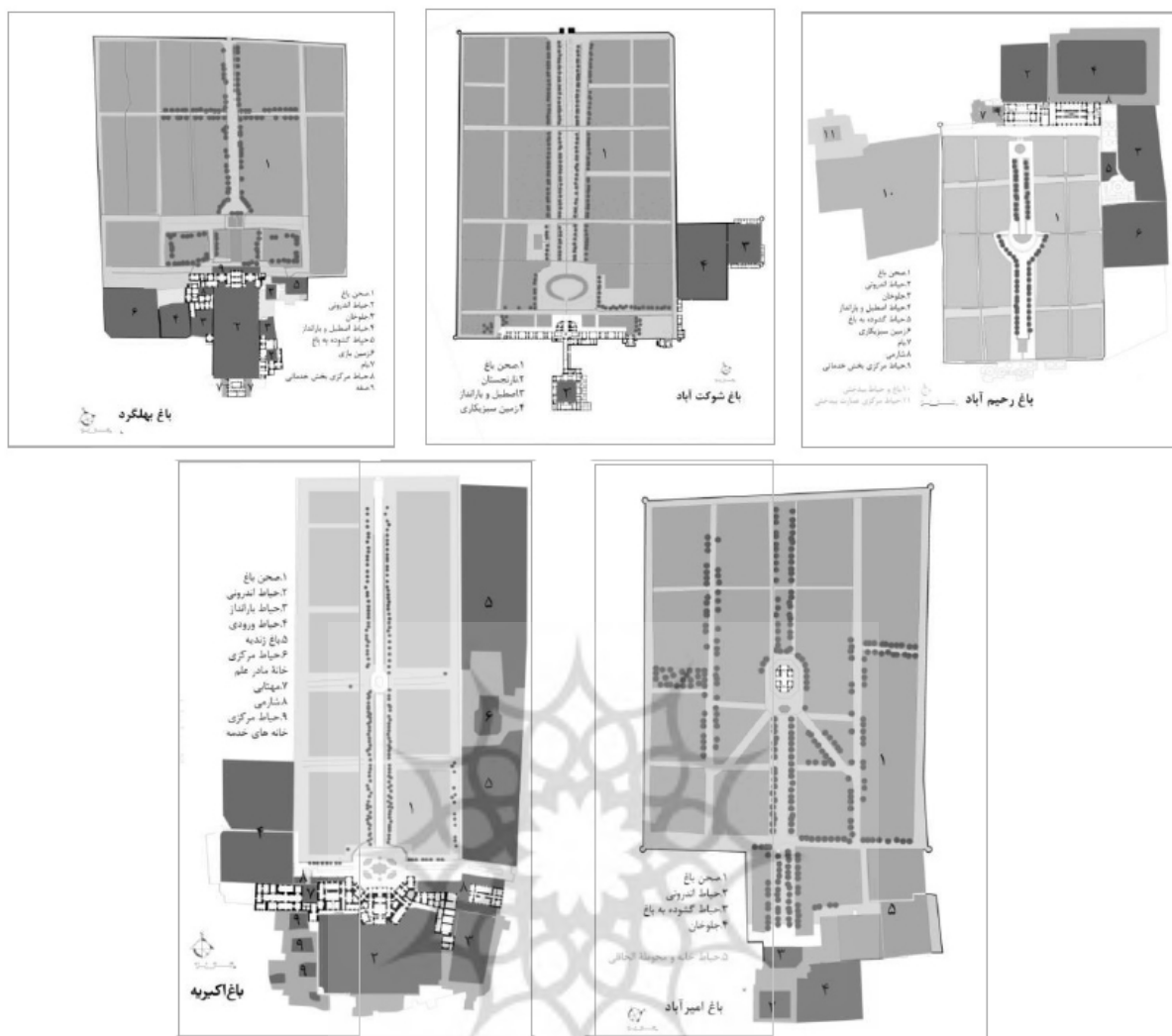
۲. این فضاها در چه ترکیبی نسبت به باغ هستند؟

۳. نقش آنها در حیات باغ چه بوده است؟

گرچه باغ‌های بیرجند از دسته باغ‌های کویری ایران محسوب می‌شوند اما مسلماً در این مقاله مجال بررسی، مقایسه یا تطبیق باغ‌های بیرجند با باغ‌های مناطق کویری ایران یا تعمیم فرضیه وجود ندارد، زیرا پیش از آن هرگروه از این باغ‌ها بنا به موقعیت جغرافیایی یا تاریخیشان نیازمند مطالعات موردی خاص هستند.

این مقاله مطالعه‌ای موردی است که با تمرکز بر خردفضاهای باز در باغ‌های بیرجند، آنها را موضوع تحقیق و تحلیل قرار می‌دهد. به واسطه فقدان داده‌های تاریخی مستند و مکتوب و نواقص مدارک موجود، روش تحقیق عمدتاً بر پایه پیمایش‌ها و برداشت‌های میدانی و تحقیقات محلی و گزارش‌های شفاهی است که در کنار آن، رجوع به منابع مکتوب و اسناد تصویری و تحلیل عملیات میدانی و محلی به کمک نقشه‌ها و عکس‌ها و تصاویر، مسیر استنباط و استنتاج در این تحقیق را هموار کرده‌اند.

پیشینه پژوهش حاضر را می‌توان در مطالعات مربوط به باغ‌های تاریخی بیرجند و مطالعات تحلیلی فضاهای باز جستجو کرد. از آنجا که عموم باغ‌های تاریخی بیرجند ناشناخته‌اند، غالب مطالعات انجام شده بر این باغ‌ها، صرفاً به معرفی کلی و شناسایی آنها اشاره دارد. اسناد و مدارک ثبتی سازمان میراث فرهنگی، تعداد محدودی از این باغ‌ها را شرح می‌دهد. علی‌علایی در مقاله «آشنایی و تحلیل باغ‌های تاریخی روستایی ایران» و محمدرضا سروش در مقاله «باغ‌هایی بر کرانه کویر،

تصویر ۱. باغ‌های تاریخی بیرجند. مأخذ: نگارندگان براساس نقشه‌های میراث فرهنگی و عکس‌های هوایی ۱۳۳۵.

نیز، چه در بعد نظری و چه کالبدی، متمرکز بر حیاط خانه‌ها بوده یا به محوطه‌های باغ‌های مشهور ایرانی پرداخته‌است. بدین ترتیب، بررسی فضاهای باز ضمیمه باغ‌های بیرجند براساس پرسش‌های این پژوهش، موضوعی بدیع، با منابع محدود است که تاکنون به آن پرداخته نشده است.

بیرجند و باغ‌های تاریخی آن

شهر بیرجند و منطقه شهری پیرامون آن، در میان حوزه آبریز رشته‌کوه‌های باقران، مؤمن‌آباد و شکراب، که به دشت بیرجند شناخته می‌شود، واقع شده‌اند. به واسطه کوهستان‌های پیرامونی دشت، آب و هوای منطقه از اعتدال نسبی برخوردار و امکان حفر قنات از دامنه‌ها فراهم بوده است. قنات عامل حیات بخش این دشت است که به واسطه حفر آن، باغ‌های متعددی در نقاط مختلف دشت، در پیرامون شهر بیرجند احداث شده است. اهم این باغ‌ها عبارتند از: اکبریه، رحیم‌آباد،

معرفی اجمالی باغ‌های تاریخی استان خراسان جنوبی»، فهرستی جامع از این باغ‌ها ارائه داده‌اند که یا تنها اسامی و موقعیت آنها، یا شرحی کلی از معماری و محوطه آنها را بیان کرده‌اند. از میان مستندات موجود، تنها در مقاله‌ای از احسان رنجبر و همکاران با عنوان «درآمدی بر شناخت باغ‌های تاریخی بیرجند»، ضمن معرفی برخی از این باغ‌ها، به بررسی و تحلیل تطبیقی آنها در قیاس با سایر باغ‌های ایرانی پرداخته شده که در این بررسی نیز تنها اشاره‌ای گذرا به حیاط‌های الحاقی باغ شده و آن را، موضوعی درخور بررسی قلمداد کرده است. از سوی دیگر اگرچه در زمینه فضاهای باز، مطالعات نسبتاً وسیعی انجام شده اما دامنه مطالعات تحلیلی در این حوزه محدود است که می‌توان به مطالعات کامبیز نوایی و کامبیز حاجی‌قاسمی، در کتاب «خشت و خیال» محمدرضا حائری در کتاب «خانه، فرهنگ، طبیعت» و مقالات مهوش عالمی اشاره داشت، که عموم این مطالعات

و درختان میوه اختصاص یافته‌اند و کمتر درختان بی‌ثمیری چون چنار، نارون و سپیدار در آنها وجود دارد.

آنچه از مشاهده مجموعه باغ‌ها به دست می‌آید آن است که محوطه این باغ‌ها، آن درجه از آراستگی باغ‌های مشهور ایرانی را ندارند که عمدتاً خاص باغ‌های سلطنتی-حکومتی است. اما بر طبق همان الگو، از آرایش ساده‌تری برخوردارند.

• حیاط اندرونی

غالب اینها، باغ‌هایی صرفاً تشریفاتی نبوده و به عنوان محل سکونت دائم یا موقت (حداقل در ماه‌هایی از سال) دارای فضای مخصوص اندرون بوده‌اند. در عموم آنها، عمارت باغ به صورت کشیده، در امتداد ضلع کوچکتر باغ قرار گرفته و در پس آن، حیاطی هست که در میان اهالی به حیاط اندرونی (حیاط پشتی) شناخته می‌شود. این حیاط در نقش عرصه‌ای درونی‌تر و خلوت، نسبت به محوطه باغ است که در برخی از باغ‌ها به صورت حیاط مرکزی برای بخش سکونتی باغ پدیدار شده و درونی کاملاً محبوب فراهم آورده‌است. حیاط پشتی باغ‌های امیرآباد و شوکت‌آباد از این دست هستند.

غالب حیاط‌های پشتی از طریق دالان یا دالان‌هایی به محوطه اصلی متصل شده‌اند که ارتباطی پیوسته و محدود میان حیاط و باغ برقرار می‌کنند.

بیشتر حیاط‌های پشتی، از منظر آراسته‌ای از سبزه و آب بهره می‌برند و در برخی، استخر باغ که حکم مخزن ذخیره آب را دارد، در این حیاط واقع شده است. در بررسی منظر این حیاط‌ها شاید بتوان نسبتی میان نقش اندرونی بودن حیاط، با ساخت منظر آنها یافت، به نحوی که در حیاط‌هایی که در جایگاه حیاط مرکزی بخش سکونتی واقع شده‌اند ساختار آراسته‌تری از باغچه‌بندی و حضور آب را شاهد هستیم.

اگرچه در تصور رایج، حیاط اندرونی در این باغ‌ها تنها به حیاط‌های پشتی اطلاق شده است، اما حیاط‌های دیگری نیز در مجموعه باغ‌ها وجود دارد که آنها را نیز می‌توان حیاط اندرونی دانست. حیاط‌هایی خردتر که در میان فضاهای سکونتی فرعی یا سکونتی-خدماتی پیرامون باغ قرار گرفته‌اند و عموماً از طرح‌هایی ساده، بدون آرایه‌پردازی منظر برخوردارند.

• حیاط گشوده به باغ

حیاط گشوده به باغ، فضای بازی است در میان عمارت، که به تبعیت از فرم بنا، از سه جانب محصور و از یک‌سو گشوده به باغ است و با آن ارتباطی یکسره و پیوسته دارد. در باغ‌هایی که این حیاط در دل عمارت اصلی و رو به محور باغ نشسته است، شاهد ساختاری منظم و هندسی و منظری تعریف شده هستیم و گاه استخر باغ با پیروی از هندسه حیاط در میان آن قرار گرفته است. مانند باغ‌های امیرآباد، سیدآباد و سراب. اما در برخی باغ‌ها این حیاط در نقشی فرعی‌تر ظاهر می‌شود،

شوکت‌آباد، امیرآباد، بهلگرد، سیدآباد بهلگرد، حاجی‌آباد، سراب، معصومیه، منظریه و امیرآباد شیبانی^۲. غالب این باغ‌ها متعلق به خاندان علم (خاندان حاکم بر قائنات) و سایر باغ‌ها متعلق به مالکان متمول منطقه بوده است. این باغ‌ها عموماً از صورت و ساختاری مشابه بهره می‌برند و آن عبارتست از محوطه‌ای ساده، با محوری پوشیده از درختان کاج و سرو، به همراه بافتی از فضاهای معماری و فضاهای باز خردتر، مجتمع در یک‌سوی باغ (تصویر ۱). معماری و معماری منظر ساده و نیمه روستایی، به همراه فضاهای باز متعدد هر یک از باغ‌ها، صورتی منحصر به فرد از باغ ایرانی را عرضه می‌دارد.

انواع فضاهای باز در باغ‌های تاریخی بیرجند

در بررسی باغ‌های تاریخی بیرجند، به غیر از محوطه اصلی باغ، با یازده نوع فضای باز مواجه می‌شویم که می‌توان آنها را در پنج دسته کلی‌تر بیان کرد:

الف) محوطه اصلی باغ.

ب) حیاط‌های ضمیمه باغ که عبارتند از حیاط اندرونی، حیاط گشوده به باغ، حیاط اصطبل و بارانداز و حیاط ورودی. پ) فضاهای باز مشرف بر باغ، که با ارتفاع گرفتن از محوطه، واجد کیفیت نظرگاهی شده‌اند و شامل مهتابی، بام، شارمی و صفا می‌شود.

ت) میداچه و جلوخان، که عرصه‌هایی بیرونی برای باغ بوده‌اند.

ث) باغ‌های زراعی که عرصه‌هایی مختص کشت، در پیوست باغ بوده‌اند.

• محوطه اصلی باغ

محوطه باغ، اصلی‌ترین و وسیع‌ترین بخش (از یک تا نه هکتار) در مجموعه باغ است که هویت مجموعه بدان وابسته است و سایر فضاهای چون حواشی در لایه‌های پیرامونی آن قرار گرفته‌اند. در این باغ‌ها، محوطه، عرصه‌ای چهارگوش (مستطیل، مربع و دوزنقه‌ای شکل) است که عموماً از سه سمت به دیواری خشتی و از یک‌سو به ساختمان باغ محدود، و توسط محوری شاخص در میان، به دو بخش تقسیم شده است. محور یا خیابان باغ در دو سوی خود توسط درختان سرپا کاج^۳ یا ترکیبی از این دو پوشش یافته و جز جوی‌های خاکی دو سوی آن (و به ندرت در میانه) محور آبی آن را همراهی نمی‌کند^۴. اگرچه در برخی از این باغ‌ها، محور میانی فاقد کفسازی است، اما در غالب آنها تنها بخش محوطه که به کفسازی مفروش شده، محور میانی و عرصه مقابل عمارت باغ است و سایر سطوح به صورت خاکی و بدون پرداخت رها شده‌اند. محوطه باغ در دو سوی محور اصلی به کرت‌هایی کوچکتر تقسیم می‌شود که در غالب باغ‌ها به کشت محصولات زراعی از قبیل زرشک، پسته، عناب، زعفران

(حائری، ۱۳۸۸: ۱۲۶). از سویی بام در باغ، نوعی نظرگاه نیز بوده است، زیرا از فراز بام نیز امکان نظاره بر گستره باغ و اراضی پیرامون آن فراهم بوده است.

• شارمی

شارمی راهرویی است در ارتفاع و در پیرامون فضای باز (صالحی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۹). شارمی در عین آن که به عنوان فضایی حرکتی امکان دسترسی به فضاهای مختلف را فراهم می‌آورد، همانند مهتابی و بام، نظاره مشرف بر عرصه باغ را امکان می‌بخشد.

• صفه

صفه سکویی است وسیع در جلو یک جبهه از بنا و مشرف بر فضای باز (نویی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۵۹). در باغ بهلگرد، در مقابل عمارت شمالی و رو به محوطه باغ، در شیب رو به شمال و با اختلاف تراز هفت پله از محوطه، صفه احداث شده که با اشرف بر محوطه، دید مناسبی از باغ فراهم می‌آورد. با در نظر گرفتن این مطلب که ساختمان شمالی این باغ، ساختمانی فرعی محسوب می‌شود، ساخت صفه، منطقی‌تر و مقرون به صرفه‌تر از سایر گزینه‌های نظرگاهی بوده است.

• میدانچه^۵

میدان، فضای باز وسیعی است برای بازی‌ها و ورزش‌ها و مشق‌هایی چون چوگان‌بازی و اسب‌دوانی و تیراندازی، یا برگزاری جشن (نویی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۵۹). در مجاورت باغ بهلگرد میدانی کوچک و خاکی، بدون سبزه و محصور قرار گرفته که از یک سو به باغ، از سویی به اصطبل و از سویی به خارج باغ گشوده شده است. بنا به تاریخ شفاهی، این محوطه به بازی‌های محلی اختصاص داشته است.

• جلوخان

جلوخان عبارتست از محوطه‌ای باز، از اجزای دستگاه ورودی که پیش از سردر و در جلو آن قرار می‌گیرد (نویی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰: ۳۵۸). در باغ‌های تاریخی بیرجند جلوخان در راستای محور باغ قرار نگرفته و همان گونه که در این باغ‌ها خبری از سردرهای شکوهمند نیست و ورود به باغ به سادگی تعریف شده، جلوخان نیز در صورت وجود، محوطه‌ای است فاقد هرگونه آرایش که تنها به واسطه فرم جداره باغ یا ردیفی از درختان یا ترکیبی از این دو از محیط پیرامون متمایز شده و ورود به باغ را شکل داده است. جلوخان از طریق درگاه یا دستگاه ورودی باغ، با محوطه اصلی یا حیاط اندرونی متصل می‌شود و عموماً به فضاهای خدماتی باغ دسترسی دارد.

• باغ زراعی

واژه باغ در بیرجند، به معنای عام خود به هر زمین محصور که در آن درخت کاشته باشند یا زراعت کنند اطلاق می‌شود (سروش، ۱۳۹۰: ۲۸). در مجاورت تعدادی از باغ‌های بیرجند، اراضی محصور و وسیعی قرار گرفته که

بدان معنا که در میان ساختمان‌های فرعی قرار گرفته و در انتظام هندسه اصلی باغ نبوده که در این دسته، التزام به هندسه و آرایش منظر دیده نمی‌شود. مانند باغ‌های بهلگرد و رحیم‌آباد.

در هر دو صورت، حیاط گشوده، در عین تعریف عرصه‌ای متمایز و پیوسته با باغ، ارتباط ساختمان و محوطه باغ را مقدمه‌چینی می‌کند.

• حیاط بارانداز و اصطبل

غالب باغ‌های بیرجند دارای فضایی خدماتی با عنوان بارانداز و اصطبل‌اند که متشکل از حیاطی است که بر گرداگرد آن یا در ضلعی از آن ساختمان‌های مربوطه قرار داشته‌اند. از آنجا که این محوطه، مکانی برای نگهداری احشام یا انبار کردن محصولات کشاورزی و سایر مقولات بوده، در ساده‌ترین شکل و بدون پوشش گیاهی و حوض یا استخر بوده و تنها در مواردی، ردیفی از درختان و گاه سکوی باراندازی در میان آنها وجود دارد. عموماً این محوطه به خارج از باغ دسترسی مستقیم داشته و در ارتباطی غیرمستقیم با محوطه باغ بوده است.

• حیاط ورودی

حیاط ورودی محوطه‌ای است همانند جلوخان در ورود به باغ، که درون حصار باغ واقع شده است. تنها در باغ اکبری به حیاط ورودی وجود دارد که نتیجه گسترش باغ در دوران پهلوی است. این حیاط در راستای عرصه مقابل عمارت قرار گرفته و دسترسی نزدیکتر به عمارت را امکان بخشیده است. بخش عمده این محوطه به سبزه اختصاص یافته و درختان سرو و انار در آن کاشته شده‌اند. این حیاط در اتصال با محوطه اصلی باغ، ضمن تعریف عرصه‌ای متمایز، سبب گسترش سطح سبز باغ شده است.

• مهتابی

مهتابی فضایی است باز در تراز بالاتر از تراز محوطه و حیاط و دارای ارتباط بصری و فضایی. مهتابی غالباً از سه جانب محصور و از یک جانب با اختلاف سطح به محوطه اصلی ارتباط می‌یابد (صالحی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۹). مهتابی ضمن آنکه عرصه باغ را در تراز متفاوت گسترش می‌دهد، فضایی تفکیک‌شده و خصوصی‌تر فراهم می‌آورد. اگرچه مهتابی عرصه‌ای فاقد پوشش گیاهی و حوض آب است، اما امکان نظاره مشرف بر باغ، مهتابی را به فضایی فرح‌انگیز بدل می‌کند.

• بام

بام فضایی مستقل و سرباز است که از سطوح مختلف و مرتبط به هم تشکیل شده و قسمت‌هایی از پیرامون آن توسط طاق‌نما و دیوارهای کوتاه محفوظ و محصور است و همانند مهتابی قابل استفاده در شب‌های تابستان است

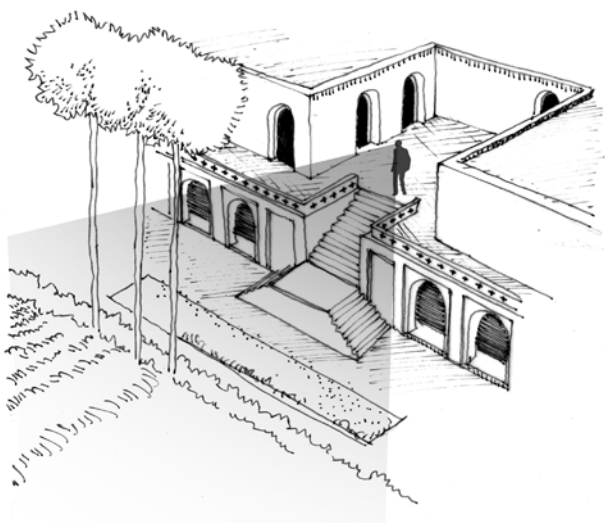
حیاط اندرونی	حیاط گشوده به باغ	حیاط بارانداز	حیاط ورودی	میهنایی	بام
موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ
در باغ های	در باغ های	در باغ های	در باغ های	در باغ های	در باغ های
۱-۴ تا ۱-۱	۷-۱ تا ۱-۱	۱-۱۳ تا ۱-۱	۱۱	۳-۱	۳-۱ تا ۱-۱
نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه
۱/۹ تا ۱/۵	۲/۱۵ تا ۴/۱	۱/۲ تا ۱/۱۳	۱/۵ تا ۱/۱۳	۱/۱ تا ۱/۳	۱/۱ تا ۱/۳
باغ شوکت آباد	باغ سیادآباد	باغ اکبریه	باغ اکبریه	باغ اکبریه	باغ بهلگرد
شارسی	صفه	میدانچه	جلوخان	باغ زراعی	
موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	موقعیت نسبت به محوطه باغ	
در باغ های	در باغ های	در باغ های	در باغ های	در باغ های	
۴	۶-۱	۲	۲-۱ تا ۲-۱	۱-۱ تا ۱-۱	
نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	نسبت ارتفاع حصار به عرض محوطه	
۱/۲۵	۱/۱۵ تا ۱/۱	۱/۱ تا ۱/۱	۱/۱۵ تا ۱/۱۳	۱/۱ تا ۱/۳	
باغ اکبریه	باغ بهلگرد	باغ بهلگرد	باغ رحیم آباد	باغ اکبریه	

تصویر ۲. انواع محوطه‌های باز در باغ‌های تاریخی بیرجند. مأخذ: نگارندگان.

شناسایی است که از آن جمله، جزیره‌هایی است که در برخی از باغ‌ها، در میان استخر وجود دارد. بر روی استخر جنوبی باغ بهلگرد، سکویی هشت‌گوش قرار گرفته که دسترسی به آن از طریق دو پل آجری برقرار می‌شود. در باغ‌های اکبریه و شوکت‌آباد، این سکو به صورت محوطه وسیعی درآمده که نواری از آب، از سه سو آن را احاطه کرده است. فضاهایی از این دست، ضمن آن که در پیوستگی با محوطه باغ یا

به زراعت و سبزی‌کاری اختصاص یافته‌اند. در مجاورت باغ اکبریه، باغ شوکت‌آباد (و رحیم‌آباد) باغ زراعی قرار دارد و از طریق بازشوهایی به محوطه اصلی متصل شده‌اند. عرصه این باغ‌ها کربندی شده و توسط خاک زراعی و سبزه پوشش یافته‌است.

غیر از موارد فوق، محوطه‌های خرد و سطوح تفکیک‌شده دیگری نیز، در میان برخی از فضاهای باز این باغ‌ها قابل

تصویر ۴. مهتابی در باغ اکبریه و امکان نظاره محوطه باغ. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. آ. حیاط‌های متعدد پیرامون باغ اکبریه، در بخش شرقی، باغ زراعی و حیاط اندرونی خانه مادر حاکم و در بخش جنوبی، حیاط بارانداز، حیاط اندرونی و حیاط ورودی قرار دارد. مأخذ: آرشیو جاسم غضبانیپور.

الف) تکمیل وجه زیستی باغ

غالب باغ‌های تاریخی بیرجند، باغ‌هایی سکونتی بوده‌اند که صورت کاملی از زندگی در آنها جریان داشته‌است. فضاهای باز متنوع، در وجهی پاسخگوی نیازهای سکونتی باغ بوده‌اند. اصلی‌ترین جنبه از این پاسخگویی، فراهم کردن حریم درون برای زندگی ساکنان باغ است. اگرچه باغ در مقیاس کلان، درونی متمایز از پیرامون است، اما به واسطه نقش تولیدی باغ و زندگی کشاورزی جاری در آن، و نیز جایگاه حکومتی‌اش، عرصه باغ محل آمودشد زارعان و باغبانان و خدمه و مقر مراجعات حکومتی بوده است. به این ترتیب درون باغ به عرصه‌ای بیرونی برای زندگی بدل شده و زیستن در باغ، نیازمند حریمی خلوت بوده است. تعریف خلوت درون، موجب پیدایی حسی از امنیت و آرامش برای انسان می‌شود (صالحی، ۱۳۸۶: ۱۰۱).

اگرچه به تعبیری درونگرایی را می‌توان در گوشه‌های باغ ایرانی نیز مشاهده کرد، اما با اختصاص یافتن فضای باز به اندرونی و قرارگیری فضاهای سکونتی گرداگرد آن، امکان

زیست در خلوت درون بیش از پیش فراهم می‌شود.

از سوی دیگر زندگی مبتنی بر کشاورزی، فعالیت‌های گسترده‌ای را شامل می‌شود، از قبیل زراعت، انبار کردن محصولات، آماده‌سازی محصولات، نگهداری احشام و تجهیزات کشاورزی، سکونت باغبان و زارع، خدمات‌رسانی به مجموعه نیروی کار و غیره که غالب این موارد نیازمند عرصه‌های باز است. تعدد فضاهای باز در باغ، امکانی است برای سامان دادن فعالیت‌های فوق در مجموعه‌ای واحد، ضمن حفظ حریم حوزه‌های مختلف سکونتی، کشاورزی، خدماتی و دیوانی در باغ.

ب) تکمیل وجه تفرج باغ

یکی از نقش‌های فضاهای باز موجود در باغ، تکمیل وجه

تصویر ۳. ب. حیاط‌های متعدد پیرامون باغ اکبریه، در بخش شرقی، باغ زراعی و حیاط اندرونی خانه مادر حاکم و در بخش جنوبی، حیاط بارانداز، حیاط اندرونی و حیاط ورودی قرار دارد. مأخذ: آرشیو جاسم غضبانیپور.

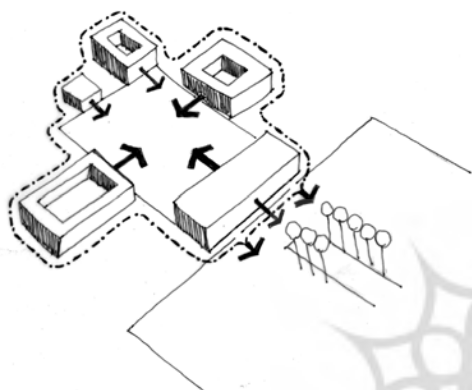
حیاط‌های آن هستند، خود حریم متمایزی میان باغ تعریف می‌کنند.

نقش فضاهای باز ضمیمه باغ

اگرچه هریک از فضاهای باز ضمیمه باغ، خود به تنهایی در ساختاری مشخص تعریف شده، اما نقش هریک از این فضاها در قبال کلیت باغ، قابل تأمل است. عرصه‌های باز با استقرار درون مجموعه باغ، از وجوه مختلفی به کامل شدن مجموعه کمک می‌کنند. این مقاله نقش این فضاها را در تکمیل وجوه سکونتی و تفرجی باغ، و نیز تأثیری که بر ساختار هندسی مجموعه داشته‌اند مورد بررسی قرار داده‌است:

متفاوتی از باغ‌سازی (حیاط‌سازی) مشاهده می‌کنیم. عرصه این حیاط به واسطه اختلاف ارتفاع یک‌متری توسط دیوارهای سنگی به دو بخش جنوبی و شمالی تقسیم شده که دو رمپ در کناره، این سطوح را به هم مرتبط می‌سازند. در مرکزیت بخش جنوبی حیاط، استخری مستطیل‌شکل قرار دارد و سکویی هشت‌گوش در میانه آن، امکان نشیمن بر روی آب را فراهم آورده است. در مجاورت این استخر دو باغچه مستطیل‌شکل قرار دارد که با درختان سرو و انار پوشش یافته‌اند. از میانه شمالی استخر، جوی آبی خارج شده

تصویر ۶. نقش مؤلف فضاهای باز ضمیمه باغ. مأخذ: نگارندگان.

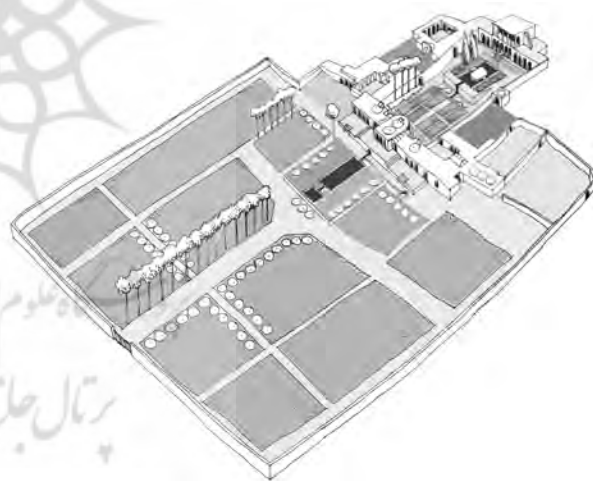
و از دیواره سنگی میان باغ، به سطح شمالی حیاط سرازیر می‌شود و باغچه‌های پایین‌دست را آبیاری می‌کند. بخش شمالی حیاط به چهار بخش و هر بخش به دو کرت تقسیم شده است. گرداگرد این بخش از حیاط را درختان کاج بلند قامت فرا گرفته‌اند که در امتداد نظم درختان محور میانی باغ هستند. در پای این درختان بوته‌های گل‌محمدی و زرشک قرار داشته که هنوز بقایای آن به جای مانده است. بخش شمالی و جنوبی حیاط، در پای ساختمان شمالی و عمارت جنوبی، با کفسازی سنگی و آجری مفروش شده که هنوز بخش‌هایی از آن باقی مانده است.

وجود استخر و نشیمن میانی آن، جوی‌بندی منظم، کفسازی، اختلاف سطح و ریزش آب، باغچه‌بندی منظم و بهره‌بردن از درختان غیرمثمر و گیاهان زینتی، عواملی است که کیفیت تفرجی این حیاط را در سطح بالایی قرار داده است. اگر چه حیاط در مقیاسی محدودتر از باغ است، اما به واسطه آراستن آن به موارد فوق و جایگیری عمارت شاه‌نشین و ایوان رو به این حیاط و از سویی وجود استخری ساده‌تر از استخر حیاط، عدم کفسازی، غلبه گیاهان مثمر، کرت‌بندی و جوی‌بندی در ساده‌ترین شکل و عدم قوت ارتباط ساختمان و باغ در محوطه اصلی باغ، باعث شده تا وجه تفرجی حیاط بر محوطه باغ غلبه کند (تصویر ۵).

تفرجی است. تفرج در باغ، از وجوه اصلی شکل‌گیری باغ ایرانی است. «اگر به زندگی در باغ ایرانی توجه کنیم، درمی‌یابیم که باغ ایرانی را نه برای بهره‌بردن از میوه یا سایه درختان، و حتی نه برای محض بهره‌بردن از زیبایی که برای تفریح و تفرج ساخته‌اند» (بهشتی، ۱۳۸۷: ۱۲).

از یک‌سو، قسمی از فضاهای باز شامل مهتابی، صفه، شارمی و بام جایگاهی است که امکان نظاره منظر باغ را در مشرفیت آن فراهم می‌آورد و حضور در آنها با حظ بصر و نشاط همراه بوده است، که به نظاره طبیعت نشستن، خود بخش عمده‌ای از تفرج ایرانی را شامل می‌شود (تصویر ۴).

از سویی دیگر، با آراستن و محوطه‌سازی فضاهای باز ضمیمه باغ، این عرصه‌ها تکمیل‌کننده منظر باغ بوده و خود مجالی برای تفرج به شمار می‌آیند. به طور کلی انواع باغ‌های ایرانی را می‌توان در طیفی یافت که در یک‌سوی آن وجه تولید و در سوی دیگر وجه تفرج غلبه دارد. در باغ‌سازی ایرانی، تفرج به باغ وجهه می‌بخشد و در باغداری تولید موضوعیت می‌یابد. باغ‌های تاریخی بیرجند با استقرار در میانه طیف یادشده^۸، در عین توجه به وجه تفرج، رویکردی تولیدی داشته و همین امر سبب شده تا بخش عمده‌ای از مساحت

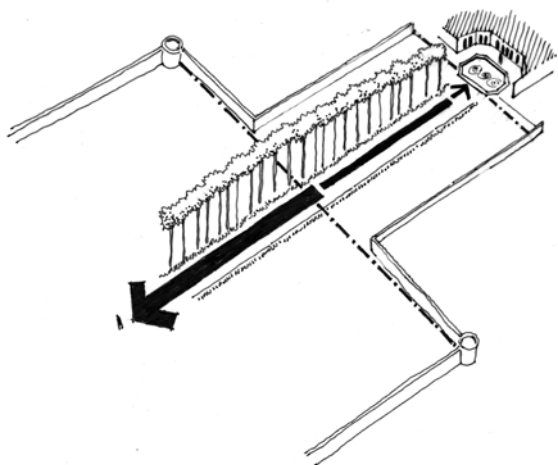

تصویر ۵. تصویر کلی باغ بهلگرد و تفاوت حیاط اندرونی و محوطه باغ. مأخذ: نگارندگان.

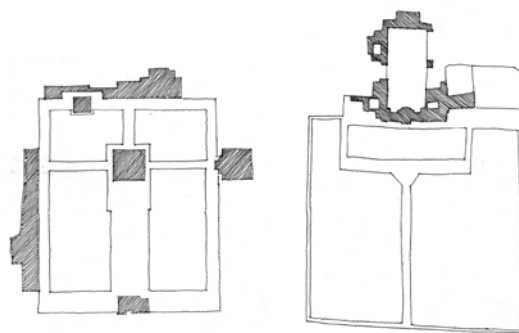
این باغ‌ها به زراعت و تولید اختصاص یابد. در این وضعیت، منظرپردازی فضاهای باز ضمیمه باغ، وجه تفرج مجموعه را تقویت می‌کند.

از میان فضاهای باز خرد موجود در مجموعه باغ‌ها، پردازش ساختار منظر در حیاط‌پشتی باغ بهلگرد، بیش از سایر فضاها قابل توجه است. در محوطه باغ بهلگرد، اگرچه اقداماتی در خصوص باغ‌سازی، از قبیل تشخیص محور میانی و جانمایی استخر صورت گرفته، اما در حیاط اندرونی باغ، کیفیت

تصویر ۸. سلسله مراتب از حیاط خرد گشوده به باغ تا محوطه وسیع باغ. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. حیاط خرد مؤلف در باغ بهلگرد و صحن مؤلف در باغ فین (سمت چپ). مأخذ: نگارندگان.

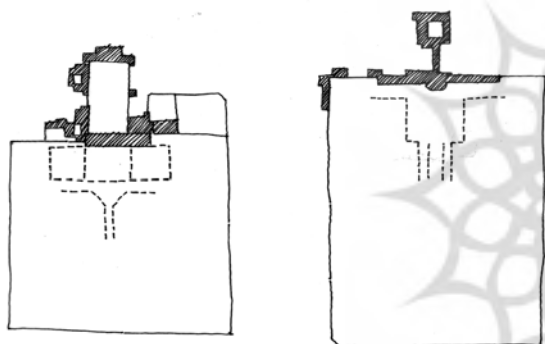
تکمیل شدن وجه تفرج در باغ از طریق فضاهای باز ضمیمه، از منظر دیگری نیز قابل بررسی است و آن اختصاص یافتن صرف فضاهایی باز به تفرج است که نمونه آن را در میدانچه باغ بهلگرد، که فضایی برای بازی‌های محلی است، مشاهده می‌کنیم.

پ) تأثیر بر ساختار هندسی و فضایی باغ

• فضاهای باز ضمیمه، گردآورنده مجموعه باغ

در غالب باغ‌های تاریخی بیرجند، عمارت اصلی باغ و بناهای فرعی در یک جبهه از باغ قرار گرفته‌اند و عموماً ضلع کوچکتر محوطه باغ را در چند لایه شکل داده‌اند. اگرچه محوطه باغ بهانه اصلی شکل‌گیری مجموعه است، اما به واسطه متمرکز شدن ساخت در یک سمت محوطه و عدم مرکزیت آن، محوطه باغ در نقش گردآورنده فضاهای مختلف نبوده و ارتباطی یک‌سویه با عمارت و سایر ساختمان‌های باغ برقرار می‌کند؛ در عوض، پیرامون هریک از فضاهای باز ضمیمه باغ، دسته‌ای از فضاهای سرپوشیده گرد هم آمده، مجموعه‌ای کوچک را شکل داده و این مجموعه به محوطه باغ پیوست شده است. گاه تعدادی از این مجموعه‌های خرد، گرداگرد محوطه‌ای وسیع‌تر کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و کل این مجموعه از یک سو به باغ متصل می‌شود (تصویر ۶).

گردهم‌نشاندن فضاها در دسته‌های کوچک سبب تفکیک کاربری‌ها از یکدیگر و نشستن رفتارهای هم‌جنس کنار یکدیگر می‌شود. کنار هم قرار دادن فضاهای هم‌جنس، حول مرکزی با کیفیت تعریف‌شده، در مرحله‌ای فراتر، سبب انس گرفتن فضاهای مجاور با یکدیگر و تألیف فضاها می‌شود که این تألیف را در فضاهای مسکونی باغ‌های امیرآباد و شوکت‌آباد، حول حیاط مرکزی آنها شاهد هستیم. «تألیف فضاها در پی ایجاد یک سازمان فضایی منسجم و وحدت‌گرا، با ایجاد نوعی مرکزیت و همگرایی، می‌تواند به پیوند و ارتباط نزدیک‌تر ساکنان بیانجامد» (صالحی و دیگران، ۱۳۸۹: ۷۱). چیدمان فضاهای سرپوشیده باغ (که محل جلوس و زیست ساکنان‌اند)، حول حیاط‌های خرد و پیوست یک‌سویه با

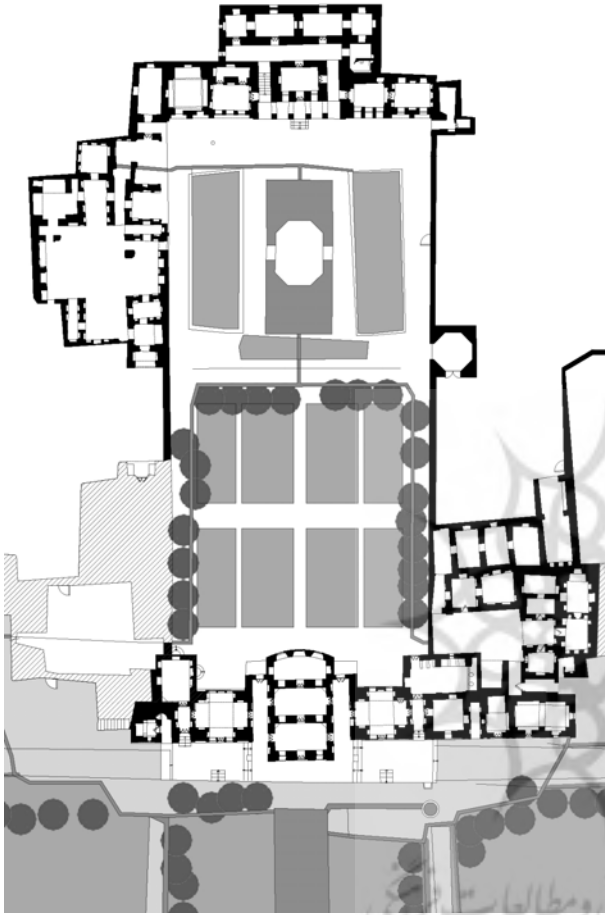
تصویر ۹. ایجاد سلسله مراتب به وسیله عرصه‌بندی محوطه در مقابل عمارت؛ باغ شوکت‌آباد و بهلگرد. مأخذ: نگارندگان.

محوطه باغ، غیر از آنکه به ارتباط نزدیک‌تر فضاها منجر می‌شود، باعث می‌شود تا نیازی به آراستن چهارسوی باغ نباشد و آرایش تنها یک سمت از باغ و محور میانی، آن را کفایت کند. چرا که محوطه باغ تنها در یک‌سوی، در عرصه مقابل عمارت، مورد نظاره مستقیم و پیوسته فضاهای سرپوشیده خواهد بود. با مروری بر نمونه‌هایی که محوطه آنها در جایگاه گردآورنده بخش‌های مختلف باغ قرار گرفته‌اند، و مقایسه آنها با باغ‌های مورد مطالعه، این موضوع روشن‌تر می‌شود (تصویر ۷).

• فضاهای باز ضمیمه، واسطه‌ای در اتصال باغ و معماری

اگرچه عمارت‌های موجود در باغ‌های تاریخی بیرجند، از جمله بناهای شاخص منطقه محسوب می‌شوند، اما عموم آنها از هیبتی ساده، بدون خودنمایی و نیمه‌روستایی برخوردارند و تفاوتی چشمگیر با عمارت‌های موجود در باغ‌های شناخته‌شده ایرانی دارند. از سوی دیگر، هر چند عرصه سبز این باغ‌ها نیز

دو طریق صورت گرفته است؛ اول، الحاق ساختمان جدید در اتصال به ساختمان قدیم باغ، که در این حالت اگر محوطه باغ، در محدوده ساختمان قدیم، پاسخگوی افزودن عمارت

تصویر ۱۰. الف. الحاق بخش غربی عمارت باغ اکبری به واسطه حیاط ورودی. مأخذ: نگارندگان.

چندان پرتکلف نیست، اما وسعت باغ به خودی خود اعتباری ویژه به محوطه باغها می‌بخشد.

در برخی از باغها اتصال این بناهای ساده با محوطه وسیع باغ، به واسطه بهره بردن از سلسله‌مراتبی از فضاهای باز میان عمارت و محوطه اصلی باغ، تعریف شده و پیوند تدریجی باغ و عمارت را سبب شده است. حیاط گشوده رو به باغ که در باغهای امیرآباد، سراب و سیدآباد بهلگرد وجود دارد، سبب پدیدآمدن سلسله‌مراتب یاد شده است. این حیاط، عرصه‌ای خردمقیاس در دل عمارت ایجاد می‌کند و آدمی با حضور در آن، در عین آنکه محصور در مقیاس حیاط است، از ضلع گشوده، باغ را درک می‌کند.

در باغ امیرآباد، کوشک مرکزی در میانه باغ نشسته و به واسطه جایگاهش در شأن باغ قرار گرفته، اما عمارت مسکونی ضلع شرقی نیز با وجود سادگی و مقیاس خرد، به خوبی به باغ متصل شده است. در میانه این عمارت، حیاطی نیمه‌هشت رو به باغ گشوده شده که با وجود استخر و درختانی انبوه در دل آن، مزه باغ را به همراه منظر آن به ساکنان عمارت می‌چشانند. در مقابل این حیاط، محور باغ آغاز می‌شود و در عرصه‌ای پهن‌تر از حیاط و محدودتر از محوطه باغ به پیش می‌رود تا به محوطه اصلی بپیوندد. این چنین، سلسله مراتبی از فضاهای باز، شامل حیاط گشوده رو به باغ، عرصه میانی و محوطه باغ، در راستای محور اصلی در پی هم آمده و عمارت ساده و خرد باغ را به محوطه وسیع باغ متصل ساخته است. (تصویر ۸) شایان ذکر است سلسله مراتب یاد شده در مواردی نیز به واسطه عرصه‌بندی محوطه باغ در مقابل عمارت پدید می‌آید (تصویر ۹).

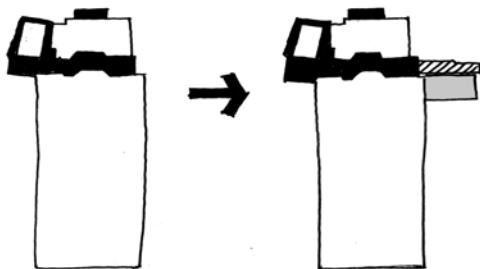
غیر از آنکه حیاط گشوده، منظر باغ را در مقیاسی خردتر در مجاورت عمارت باغ برپا می‌کند و حضور در باغ را مقدمه‌چینی می‌کند، دروجهی کارکردی، در نقش پیش‌فضا، ساختمان‌های فرعی و خدماتی باغ، مثل حمام، حوضخانه و سرایداری را نیز به محوطه باغ متصل می‌کند.

• فضاهای باز؛ امکانی برای بسط تدریجی باغ

از آنجا که باغ‌های تاریخی بیرجند در مالکیت حکام محلی و خاندانی بوده، به یکباره احداث نشده و در دوره‌های مختلف توسط مالکان و وراث شکل و تکامل یافته‌اند، مانند باغ اکبری که در صورت باغی کوچکتر با عمارتی ساده توسط امیرعلم‌خان سوم حشمت‌الملک در اواخر زندیه برپا شد و تا دوران پهلوی توسط خاندان علم تکمیل شده و به وضع موجود درآمده است (سروش، ۱۳۹۰: ۳۲).

فضاهای باز الحاقی باغ، امکانی برای این نوع تکامل تدریجی، چه در بسط عمارت و چه در گسترش اراضی کشاورزی فراهم می‌آورده است.

در باغ‌های بیرجند، الحاق ساختمان‌های جدید به مجموعه از

تصویر ۱۰. ب. الحاق بخش جنوبی عمارت باغ بهلگرد به واسطه حیاط اندرونی. مأخذ: نگارندگان.

باز و محصور در پیرامون باغ قرار دارد که با کاربری‌هایی با اهمیت کمتر، چون کشت سبزیجات تعریف شده‌اند یا عرصه‌هایی رها شده هستند. این فضاهای باز بالقوه، در طول زمان امکان گسترش محوطه باغ را فراهم آورده‌اند و به تدریج به سطح کشت باغ پیوسته‌اند.

با بررسی فضاهای باز منضم به پنج مورد از باغ‌های تاریخی بیرجند که وضعیت سالم‌تر و قابل بررسی دقیق‌تری داشتند، اکنون زمینه برای ادامه تحقیق فراهم است، تا برای شناخت این نوع فضاها در باغ ایرانی، در مناطق مختلف ایران پژوهش‌هایی صورت گیرد. پرسش کلیدی برای ادامه تحقیق این است که باغ ایرانی از مقیاس باغ‌های سلطنتی تا باغ‌های حکومتی محلی و باغ‌های روستایی اربابی، چه اندازه با تشریفات و تفرج و چه مقدار با سکونت و معیشت مالکان نسبت داشته و به تبع این نسبت از چه نوع و به چه تعداد فضاهای باز ضمیمه تشکیل می‌شده است.

جدید نبود، حیاطی به محوطه باغ الحاق شده و بخش جدید در این حیاط به ساختمان قدیم می‌پیوست. در این وضعیت، ضمن حفظ محوطه یکپارچه باغ، عمارت جدید در حیاط مقابل خود معنا می‌یافت. در باغ اکبریه، عمده عرض محوطه باغ، توسط عمارت قاجاری پوشش یافته‌است، از این رو در احداث عمارت پهلوی در راستای عمارت قبلی، حیاط غربی باغ (حیاط ورودی) امکان اتصال بخش جدید و قدیم را فراهم آورده‌است (تصویر ۱۰ الف).

طریق دوم، الحاق عمارت جدید در انفصال از ساختمان قدیم است که در این حالت نیز، بخش الحاقی در فاصله‌ای از عمارت یا محوطه باغ استقرار می‌یابد و فضای باز تعریف شده‌ای، واسطه وصل بخش قدیم و جدید خواهد بود. بهترین نمونه برای این نوع الحاق، افزوده شدن عمارت شاه‌نشین باغ بهلگرد در بخش جنوبی مجموعه، به واسطه حیاط اندرونی است (تصویر ۱۰ ب).

از سویی دیگر در برخی از باغ‌های تاریخی بیرجند، فضاهای

نتیجه‌گیری

مجموعه باغ‌های تاریخی بیرجند، در مقیاسی فراتر از باغ‌های تولیدی روستایی و محدودتر از باغ‌های شکوهمند سلطنتی-حکومتی، محمل نظام خانی و زندگی مبتنی بر کشاورزی بوده‌اند. تنها چند مورد از این باغ‌ها، وجه تشریفاتی حکومتی هم داشته‌اند که آنها نیز از سادگی خاصی با رنگ و بوی بومی برخوردارند. مقیاس این باغ‌ها که به بهانه تولید و تفرج پدید آمده‌اند، براساس توان و بضاعت مالکان آنها (که عمدتاً از یک خانواده در منطقه بوده‌اند) و در جریانی تدریجی شکل گرفته است. رشد تدریجی این باغ‌ها خود عاملی در پیدایش و افزایش فضاهای باز ضمیمه باغ بوده است.

به علت زندگی جاری در این باغ‌ها، فضاهای باز ضمیمه، بخشی جدی از موجودیت باغ به شمار می‌روند و گرچه حضورشان در یک نظم ارگانیک و در جنب بخشی از باغ، تأثیری در چشم‌انداز کلی و الگوی رسمی انتظام هندسی و فضایی باغ ندارد، اما از عناصر حیاتی باغ‌های بیرجند محسوب می‌شوند. زیرا هر یک نقشی فعال در رابطه با سکونت در باغ یا مدیریت کشاورزی سرزمین داشته و حضورشان غیر قابل اجتناب بوده است.

باغ‌های تاریخی بیرجند، هر یک مجموعه‌ای از کلان فضا و خرد فضاهای باز هستند، شامل محوطه اصلی باغ و فضاهای باز ضمیمه که از تنوع شکلی و کارکردی زیادی برخوردارند. فضاهای باز موجود در این باغ‌ها عبارتند از: محوطه اصلی باغ، حیاط اندرونی، حیاط گشوده به باغ، حیاط بارانداز، حیاط ورودی، مهتابی، بام، شارمی، صفه، میدانچه، جلوخان و باغ زراعی، که هر یک در نسبتی با باغ قرار گرفته‌اند و نقشی در کامل شدن مجموعه باغ ایفا می‌کنند.

فضاهای باز ضمیمه در جریان سکونت در باغ نقش تأثیرگذاری داشته‌اند، چراکه به واسطه آنها، حریم درون، در باغ تعریف شده است. هم‌چنین با توجه به ساختار سکونتی، کشاورزی و حکومتی این باغ‌ها، فضاهای باز ضمیمه، تعدد فعالیت‌ها را با حفظ حریم هر فعالیت ممکن ساخته است.

از سوی دیگر فضاهای باز ضمیمه، وجه تفرج در باغ را تقویت کرده‌اند که گاه به واسطه فراهم آوردن عرصه‌ای برای نظاره باغ صورت می‌پذیرد و گاه از طریق آرایش منظر در این فضاهای باز.

نقش دیگر فضاهای باز ضمیمه، تأثیر بر ساختار هندسی و فضایی باغ است. در غالب این باغ‌ها به جای آنکه مجموعه ساختمان‌ها گرد محوطه باغ بنشینند حول فضاهای باز الحاقی سامان یافته‌اند و به باغ متصل شده‌اند. از سویی دیگر فضاهای باز خرد، گاه واسطه‌ای در اتصال معماری ساده این باغ‌ها و عرصه وسیع باغ بوده‌اند. هم‌چنین توسعه یافتن باغ، چه ساختمان باغ و چه سطح کشت باغ، مبتنی بر فضاهای باز ضمیمه صورت پذیرفته است.

ترکیب فضاهای باز با باغ، چهره‌ای دیگر از باغ ایرانی را نمایش می‌دهد که بر مبنای زندگی درون آنها صورت پذیرفته است. مقیاس و نحوه زندگی خانی در باغ‌های تاریخی بیرجند سبب پدید آمدن این ترکیب از باغ ایرانی شده و فضاهای باز ضمیمه

باغ، پاسخی به این نحوه از زندگی و باغ‌سازی بوده‌اند. از این‌رو مطلوب است در پژوهشی دیگر، تعمیم این خصیصه در سایر باغ‌های خانی ایران بررسی شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. ن. ک : علایی، ۱۳۹۴.
۲. باغ‌های مذکور براساس مشاهدات نویسنده و پرونده‌های ثبتی میراث فرهنگی نام برده شده‌اند. هم‌چنین علاوه بر باغ‌های مذکور، تعداد نه باغ به نام‌های علی‌آباد، حسن‌آباد بهلگرد، نوفرست، بیدخت، حق‌جو، خزیمه بهلگرد، ایوان کیف، بهرمان و نوبهار در این منطقه وجود دارد که به علت نداشتن اطلاعات کافی از آنها در فهرست باغ‌های مورد مشاهده و بررسی نیامده‌اند. نک : علایی، ۱۳۹۴.
۳. به علت شرایط اقلیمی، درخت چنار به راحتی در این منطقه عمل نمی‌آید و خیابان باغ‌ها با درختان سوزنی برگ آراسته شده است.
۴. کشیدگی این محور در غالب باغ‌ها در راستای شمالی جنوبی است که مانعی در برابر بادهای مخرب منطقه بوده‌است (ستاویز).
۵. میدان کوچک
۶. نک : نوایی و حاج قاسمی، ۱۳۹۰.
۷. تفرج : گشایش یافتن و از تنگی و دشواری بیرون آمدن و خوشحالی، لغت‌نامه دهخدا.
۸. نک : پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد؛ باغ‌های پیرامونی شهرهای ایران، نمونه موردی: باغ‌های بیرجند. بخش اول. محمدجواد بینا.

فهرست منابع

- بهشتی، سید محمد. ۱۳۸۷. جهان باغ ایرانی. گلستان هنر، (۱۲) : ۷-۱۵.
- بی‌نام. بی‌تا. پرونده‌های ثبتی سازمان میراث فرهنگی در خصوص باغ‌های تاریخی بیرجند، منتشر نشده. پایگاه باغ‌های تاریخی استان خراسان جنوبی.
- جنتی‌فر، محمدعلی. ۱۳۹۵. گفتگوی شخصی با مدیر پایگاه باغ‌های تاریخی استان خراسان جنوبی؛ بیرجند.
- حائری مازندرانی، محمدرضا. ۱۳۸۸. خانه، فرهنگ، طبیعت : بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر. تهران : مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- ستاویز، بی‌تا. مشاور معماری. طرح پژوهشی «مطالعه و شناخت اصطلب عمارت اکبریه بیرجند». بیرجند: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
- سروش، محمدرضا و رقیه زعفرانلو. ۱۳۹۰. باغ‌هایی بر کرانه کویر، معرفی اجمالی باغ‌های تاریخی استان خراسان جنوبی. اثر، (۵۴) : ۲۵-۵۰.
- صالحی، ابودر. ۱۳۸۶. قدر مکان، تأملی در سرشت مکان. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مهندسی معماری. یزد : دانشگاه یزد، مجتمع هنر و معماری.
- صالحی، ابودر و دیگران. ۱۳۸۹. هویت بخشی مدارس علمیه ایران. قم : اداره توسعه و عمران مدارس علمیه.
- علایی، علی. ۱۳۹۴. آشنایی و تحلیل باغ‌های تاریخی روستایی ایران. در مسکن و محیط روستا، (۱۴۹) : ۳۶-۱۵.
- نوایی، کامبیز و حاج قاسمی، کامبیز. ۱۳۹۰. خشت و خیال : شرح معماری اسلامی ایران. تهران : دانشگاه شهید بهشتی؛ سروش (انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران).
- بی‌نام. بی‌تا. عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ تاکنون. تهران : منتشر نشده، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران.